

УДК 355.34:94][477]«1943–1944»
DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176390

Д. В. Веденєєв

<https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

D. Viedienieev

National Academy of Culture and Arts Management

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ УСТРІЙ
ОРГАНІВ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОГО ЗАХИСТУ
ДІЮЧОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ
ВІД НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ (1943–1944 РР.)**

*Organizational and Functional Structure of Counter Intelligence
in the Soviet Army During Liberation from Nazi Occupation
(1943–1944)*

В статті на основі маловідомих документів радянських спецслужб досліджується організаційно-функціональний устрій органів радянської спецслужби, на які покладался захист Діючої армії під час Другої світової війни та вигнання нацистських агресорів з території України.

Ключові слова: Друга світова війна, спецслужби, контррозвідка, радіоконтррозвідка, розвідка, агентурна робота, оперативне мистецтво.

Based on little-known documents, this article describes organizational and functional structure of Soviet secret services. The latter were in charge of security in the Red Army and counteracting Nazi enemy during World War II. The article seeks to deepen the understanding of complex military and political causes of the Nazi defeat and liberation Ukraine, as well as to better understand the operational art of domestic special services. The novel approach is in focusing on the organizational evolution and development of the operative functions of the military counter-intelligence and intelligence services. Those depended on the changes of the strategical situation on the Ukrainian part of the East Front, as well as responded to subversive activity of the Nazi special services and its allies. The aim of the article is to present the organizational structure and operative functions of the military counter-intelligence services in the context of its ability to combat the enemy's secret services in both avant-garde and rear-garde of the army. The structural-logical and system-functional research methods were used to study the development of the organization of the Military Counter-Intelligence Overview "SMERSH" in the context of military-strategical situation and as a consequence of Soviet special services transformation. The author tracks the systemic transformation of the special department of Peoples Commissariat for Internal Affairs into an independent structure of the Military Counter-Intel-

ligence Overview “SMERSH” (“Death to Spys!”), which focused only on securing armed forces from the enemy impact. The author highlights the development of its structure, functions, staff. The conclusion is that the highest demonstration of the conter-intelligence art of the soviet special services was reached in operative games, which were successfully conducted for the disinformation of the nazi intelligence. The article also traces a number of limitations and deviations, caused by the extreme conditions of the war time, as well as by the typical for the Stalin’s era neglect for law and human rights.

Keywords: World War II, secret services, conter-intelligence, radio-conter-intelligence, intelligence, operative art.

Контррозвідувальна робота була провідним за значенням напрямом оперативної діяльності радянських спеціальних служб (з 1943 р. — Народного комісаріату державної безпеки, НКДБ). Її вага для завдання поразки агресорам, включаючи українську ділянку Східного фронту (де в 1943–1944 рр. провели серію масштабних наступальних операцій стратегічного й фронтового рівнів, успіх яких мав значення для перемоги у Другій світовій війні в цілому) передусім визначалася значущість захисту Діючої армії, військового тилу й партизанського руху від розвідувально-підривних та диверсійно-терористичних зазіхань спецслужб країн-агресорів.

Діяльність спецслужби в екстремальних умовах війни з контррозвідувального захисту збройних сил і тилу породила значущий емпіричний матеріал, який зберігає гносеологічне значення з погляду поглибленого вивчення воєнно-історичних чинників минулого України, повчального досвіду оперативного мистецтва, еволюції організаційно-функціональних форм органів контррозвідки відповідно до змін воєнно-стратегічної ситуації та провідних факторів оперативної обстановки. Поглиблене студіювання історичного досвіду всебічного забезпечення обороноздатності держави виявляється важливим для розвитку наукових засад діяльності й реформування сектору безпеки і оборони України.

Аналіз історіографічної бази проблеми свідчить, що найпомітнішу групу наукових праць щодо розвитку форм й методів діяльності органів контррозвідки з захисту армійських лав створили фахівці центральних навчально-наукових установ радянської спецслужби: В. Васильєв (Васильєв, В. 1980), М. Воронін (Воронін, М. 1967), В. Детинін (Детинін, В. 1967), М. Душин (Душин, Н. 1985), В. Коровін (Коровін, В. 1980, 1985), І. Устинов (Устинов, І. 1971). У низці праць, зокрема — О. Іванкова (Іванков, О. 1985), В. Нікітченка (Нікітченко, В. 1971) зосереджується увага на українському відтинку роботи радянських контррозвідувальних органів. Дослідження радянської доби базувалися на архівно-документальному матеріалі й зберігають інформаційно-пізнавальне значення. Серед сучасних історико-документальних

праць варті згадки роботи В. Абрамова (Абрамов, В. 2005), К. Дягтерьова (Дягтерьов, К. 2012), О. Кокуріна (Кокурін, О. 1997), О. Колпакіді (Колпакіді, О. 2012), Н. Петрова (Петров, Н. 1997).

3-поміж наукових здобутків сучасних українських дослідників назвемо, передовсім, статті й дисертацію В. Бихова «Військова контррозвідка в діючій Радянській армії в Україні періоду 1941–1945 років» (1999) з історії військової контррозвідки в Україні воєнної доби. Автор вивчив розвиток оперативної обстановки напередодні нападу нацистської Німеччини та під час війни, зупинився на формуванні організаційних структур військової контррозвідки, розкрив основні функції, завдання, форми і методи діяльності військової контррозвідки в умовах стратегічної оборони та наступальних операцій. Становлення структур військової контррозвідки досліджував О. Божко — «Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр.» (Божко, О. 2001). Поглиблений аналіз даного сегменту історіографії історії спецслужб подається в дисертації О. Лісова — «Новітня вітчизняна історіографія діяльності розвідки та контррозвідки в Україні у 1917–1991 роках» (Лісов, О. 2017).

Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив, що на фоні серйозного вивчення власне оперативної діяльності органів військової контррозвідки (далі — ВКР) малодослідженою частиною теми залишається аналіз організаційно-функціональної побудови цього сегменту спецслужби, що обумовлює наукову новизну нашого дослідження.

Мета статті полягає в науковому відтворенні, на основі маловідомої документальної спадщини спецслужби, розвитку організаційно-функціональних засад розбудови органів контррозвідувального захисту Діючої армії під час визволення території України від агресорів.

Джерельну базу статті становлять документи Галузевого державного архіву (ГДА) Служби безпеки України — фондів розпорядчих документів (Ф. 9), Колекції друкованих видань НКВС-КДБ УРСР (Ф. 13), а також документи фондів 3 та 45 (розпорядчі, інформаційно-аналітичні документи, службові листування) ГДА МВС України. Джерела доповнюють документи Ф. 1 (особливого сектору ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Значну джерельну цінність зберігають профільні видання документів органів держбезпеки — «Советская военная контрразведка. Сборник документов» (1984); «Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов» (1985).

В основу методології дослідження покладено історико-генетичний метод (застосований для виявлення сукупності воєнно-політичних, військово-історичних чинників еволюції побудови органів ВКР), системний та структурно-функціональний методи, котрі дають змогу, з одного боку, дослідити

військову контррозвідку як підсистему оборонної системи СРСР та радянських спецслужб, а з другого — виявити основні структурно-функціональні складові органів ВКР та їхню еволюцію під впливом комплексу військово-стратегічних чинників і змін в оперативній обстановці на українській ділянці Східного фронту.

В роки війни головними завданнями контррозвідки ставали захист від агентурної розвідки та іншої спеціальної підривної діяльності противника органів державного управління та вищого керівництва держави, Збройних сил (передусім — Діючої армії, під якою маємо на увазі сегмент Червоної Армії, безпосередньо залучений до бойових дій проти Німеччини та її союзників на Східному фронті), військового тилу, партизанського руху, промисловості та оборонно-промислового комплексу, транспортної системи, сфери державної й військової таємниці.

Радянським контррозвідникам протистояв надзвичайно сильний супротивник — сукупність спеціальних служб нацистської Німеччини та її союзників. Ще з 1930-х рр. спецслужби стали одним із найважливіших елементів експансіоністської політичної лінії та доктрини «тотальної війни» III рейху. В Україні окупанти розгорнули потужну мережу карально-репресивних органів спеціального призначення — військової розвідки — абверу (який мав підрозділи власне розвідки, або абвер-1, диверсійно-підривної справи — абвер-2, військової контррозвідки — абвер-3), таємної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку. Окрім того, діяли спецслужби сателітів Німеччини — таємна поліція (Сигуранца) та Служба спеціальної інформації (військова розвідка) Румунії, угорські розвідка та контррозвідка, спецоргани фашистської Італії. В Україні дислокувалося до 26 спецорганів противника, на потреби таємної війни на Східному фронті працювало до 60 німецьких спеціальних навчальних закладів, щорічно випускаючи до 10 тис. розвідників, диверсантів і терористів¹.

У системі органів держбезпеки СРСР контррозвідувальний захист Діючої армії та її тилу на початку війни покладався на 3-є Управління (військова контррозвідка) Наркомату оборони СРСР, яке 17 липня 1941 р. перетворили на Особливий відділ (Управління особливих відділів) НКВС. Особливі відділи запровадили при штабах фронтів, об'єднань і з'єднань Збройних Сил. Розгорнувся перехід роботи органів військової контррозвідки на воєнний шлях.

Водночас, на думку дослідників, і органи військової контррозвідки на початковому етапі війни не уникли серйозних прорахунків. Зокрема, після низки передвоєнних реорганізацій цих органів (їх передання в лютому 1941 р. безпосередньо до військового відомства), основний акцент у їхній

¹ ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 9–17.

діяльності робили на боротьбі з «контрреволюційними проявами», «антирадянськими елементами». Навіть на нараді керівників 3-х підрозділів (військова контррозвідка) Народного комісаріату оборони в червні 1941 р. (!) не обговорювали дії контррозвідників у бойових умовах, не було достатньо відомостей про форми й методи роботи гітлерівських спецслужб тощо¹.

Досягнення стратегічного перелому в ході бойових дій, перехоплення Червоною Армією ініціативи у веденні війни, розгортання стратегічного наступу та ускладнення рівня завдань, які виконувала Діюча армія (поряд із накопиченим досвідом оперативної роботи у військах) призвели до виокремлення ВКР у самостійний орган. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р. було відтворено Народний комісаріат державної безпеки та його республіканські наркомати, у складі відомства запроваджувалося 2-ге Головне управління (контррозвідка) та 2-гі Управління-відділи республіканських і регіональних органів НКДБ. Вони зосереджували увагу на відсічі підступам спецслужб противника за територіальною та об'єктовою ознакою, включаючи діяльність на визволених землях, захист промислово-транспортного комплексу, нагляд за громадським життям, конфесійною сферою, розшук військових злочинців тощо.

Відповідно до постанови Ради Народних Комісарів (уряду) СРСР від 19 квітня 1943 р. № 415-138-сс зі структури НКВС СРСР вилучалися Управління особливих відділів, на їхній базі утворювалося Головне управління контррозвідки (ГУКР) Народного комісаріату оборони (НКО) СМЕРШ (від слів «Смерть шпигунам»). 21 квітня 1943 р. уряд затвердив Положення про ГУКР СМЕРШ, яким, зокрема, встановлювалася вертикаль органів військової контррозвідки: управління СМЕРШ на фронтах, відділи — в арміях, корпусах, дивізіях, бригадах, гарнізонах, укріплених районах, установах НКО тощо (Христофоров, В. 2013, с. 428–429).

В центральному апараті СМЕРШ діяли такі основні функціональні підрозділи (лінії роботи):

- 1-й відділ, контррозвідувальна робота в НКО СРСР;
- 2-й відділ, робота серед військовополонених, перевірка радянських воєнків, що побували у полоні;
- 3-й відділ, боротьба з німецькою агентурою, закинutoю в тил Червоної Армії;
- 4-й відділ, робота з виявлення агентури противника за лінією фронту;
- 5-й відділ, керівництво органами СМЕРШ у воєнних округах;
- 6-й відділ, слідчий;
- підрозділи з оперативної техніки, візуального спостереження та арештів, шифрувальної роботи, оперативного обліку тощо (Дягтерев, К. & Колпакиди, А. 2012, с. 143).

¹ Національна академія СБУ. Фонд спеціальної літератури. Од. збер. 4781. С. 35.

На СМЕРШ покладалися передусім:

- боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною і підривною діяльністю іноземних розвідок у частинах і з'єднаннях Червоної Армії (ЧА);
- виявлення «антирадянських елементів» у частинах і установах ЧА;
- боротьба зі зрадлицтвом і зрадою Вітчизні в частинах і установах Червоної армії (перехід на бік противника, укривання шпигунів, сприяння їх роботі);
- викриття дезертирства і самопошкодження;
- фільтрація й перевірка військовослужбовців та інших осіб, що перебували в полоні та оточенні.

Типова структура Управління СМЕРШ фронту від квітня 1943 р. (338 штатних одиниць) включала:

- 1-й відділ з агентурно-оперативної роботи по штабу та управлінським органам фронту;
- 2-й відділ: з зафронтової роботи, боротьби з агентами-парашутистами противника, військовополоненими, фільтрація;
- 3-й відділ: керівництво роботою інших органів СМЕРШ на фронті, протидія розвідці противника, дезертирству;
- 4-й відділ — слідчий, а також відділ кадрів, оперативного обліку тощо.

Кадри для ГУКР СМЕРШ почали прискорено готувати за 6–9 місяців 1-а та 2-а московські (разом на 800 курсантів), Ташкентська (200), Хабаровська (250) школи, а також 4-місячні курси в Новосибірську та Свердловську (Советская военная контрразведка. 1984. Ч. 3, с. 35–37, 224).

Військові контррозвідники 1, 2 і 3-го Українських фронтів лише з травня 1943 по червень 1944 р. виявили і знешкодили 622 співробітників і агентів ворожих спецслужб, перевербували 52 агентів, які прямували до наших тилів, і самі запровадили в середовищі противника 289 оперативних джерел (Советская военная контрразведка. 1984. Ч. 3, с. 61).

Усього за період війни контррозвідники затримали в Україні 7849 агентів спецслужб противника, з яких 6951 — німецької, 791 — румунської, 20 — угорської розвідок. З них 2574 агенти противник залишив перед відступом, а 508 — закинув у радянський тил, 175 було завербовано ще до війни¹. Контррозвідники територіальних органів НКВС-НКДБ разом із органами СМЕРШ виявляли агентів спецслужб противника, захоплювали їхні документи, ліквідували склади зброї та диверсійної техніки, яку залишила «п'ята колона». Всього безпосередньо за період звільнення України контррозвідники викрили 4822 агенти німецьких, румунських і угорських спецорганів (Никитченко, В. Ф. 1971, с. 72; Цветков, А. И. & Петренко, П. Е. 1985, с. 70).

Поступове звільнення радянської території, збільшення кількості військовополонених, а згодом — розгортання репатріації військовополоне-

¹ ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 40.

них та громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини, інших категорій осіб, що поверталися в СРСР, викликали необхідність у контрольно-розвідувальному та оперативно-розшуковому супроводі, т. зв. фільтрації, спрямованій, передусім, на виявлення кадрових співробітників та агентури спецслужб противника, осіб, які співпрацювали з карально-репресивними органами агресорів, скоїли військові злочини, та інших правопорушників, зрадників тощо.

Роботі органів військової контррозвідки були властиві й численні недоліки та серйозні правові відхилення, породжені як екстремальними умовами воєнного часу (включаючи масовий притік некваліфікованих оперативних працівників і слідчих), так і традиційним для сталінської епохи нехтуванням нормами законності та правами людини.

Про це, зокрема, красномовно свідчать результати перевірки стану роботи органів військової контррозвідки Народного комісаріату Військово-морського флоту та Чорноморського флоту, яку провели бригади Управління особливих відділів НКВС СРСР (наказ НКВС СРСР від 18 червня 1942 р. № 001271). Оперативній діяльності цих структур, визнавалося в документі, властиві «занеаяність та серйозні недоліки в постановці агентурної та слідчої роботи, в окремих випадках злочинно-халатне ставлення до справи». Застосовуються незаконні методи професійної діяльності, співробітники припускаються аморальних вчинків. Практикуються безпідставні арешти, незаконні методи ведення слідства, внаслідок застосування яких оперпрацівники «отримували вигадані свідчення» про належність громадян до «контрреволюційних організацій і груп»¹.

У цьому сенсі становить науковий інтерес статистика арештів і покарань по лінії діяльності органів НКВС-НКДБ в Україні за весь період війни (на жаль, за наявними даними важко вичленувати «внесок» власне органів ВКР, хоча сама динаміка й структура відповідної статистики є промовистим історичним джерелом). За даними НКДБ УРСР, за період 1943 р. і до 1 травня 1945 р. власне спецслужба (без урахування органів міліції тощо) в республіці заарештувала 68384 особи. З них за шпигунство за користь Німеччини — 1591 особу (та 79 — на користь інших розвідок), терор — 142, диверсії — 33, саботаж — 85 осіб (тобто за діяння, які в умовах війни можна вважати безпосередньо спрямованими на підрив обороноздатності й безпеки).

Понад 11,5 тис. чол. було затримано за участь у повстанських рухах. 3340 громадян затримали «за зраду батьківщини та зрадницькі наміри» — зрозуміло, що в цій категорії могли опинитися як військові злочинці, так і жертви зрозумілої атмосфери підозрливості й екстремального стану суспільства. За зраду й співпрацю з окупантами позбавили волі понад 44 тис. осіб — не викликає сумніву, що й у цій категорії могли бути як обґрунтовані, так

¹ Галузевий держархів МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 14–16.

і сфабриковані звинувачення. 669 громадян проходили як «церковники і сектанти».

До 1 травня 1945 р. було завершено слідство й направлено до судів справи на 54666 осіб (затриманих з 1941 р., а всього за період війни затримали понад 84,6 тис. осіб). З них звинувачувалося в «антирадянській агітації» до 2700 чол., у поширенні «антирадянських листівок» — 63 особи тощо. Показово, що вирoki винесли лише в 42406 випадках, понад 5 тис. звільнили з-під слідства, понад 1000 звільнили органи прокуратури, 8627 справ розслідувалося тощо. До найвищої міри покарання засудили 4202 особу (106 страчено прилюдно за бузувірство щодо мирного населення), 14228 — до каторжних робіт (введені для покарання особливо тяжких і військових злочинів)¹.

Окремо доцільно порушити проблему фільтраційної роботи контррозвідки, адже в сучасних популярних працях нерідко стверджується про ледве не поголівне репресування тих, хто пройшов через полон. У ході війни (на 1 березня 1944 р.) з 312,5 тис. військовослужбовців-полонених, які пройшли перевірку в контррозвідувальних підрозділах, було заарештовано за підсумками фільтрації лише 3,6% (11283 осіб), 2,6% направлено до штрафних підрозділів, натомість 71,4% передано військкоматам для призову в армію, решту — до промисловості, шпиталів тощо (Кокурин, А. & Петров, Н. 1997. с. 96).

Власні органи ВКР створювалися для обслуговування військ НКВС. Наказом НКВС СРСР від 15 травня 1943 р. № 00856 6-й відділ Управління особливих відділів НКВС СРСР реорганізовувався у відділ контррозвідки НКВС СМЕРШ. До його складу входили:

- 1-е відділення: агентурно-оперативна робота з центрального управління військ НКВС СРСР;
- 2-е: керівництво оперативною діяльністю відділів СМЕРШ при військах охорони тилу фронтів;
- 3-є: управління оперативною роботою в Прикордонних військах НКВС;
- 4-є: керівництво оперативною роботою у Внутрішніх військах (ВВ), військах НКВС з охорони залізниць, промислових об'єктів, у конвойних військах;
- 5-є відділення: слідче;
- секретаріат, облікова група, підрозділи забезпечення².

Відділ контррозвідки СМЕРШ Українського округу ВВ НКВС (перший штат якого було затверджено 15 травня 1943 р.) на 1945 р. гарантував безпеку 33 об'єктів, включаючи 8 дивізій, 10 бригад та 4 полки оперативних військ НКВС. До 1946 р. кількість працівників згаданого округу перевищила 300 осіб, в апараті негласної співпраці перебувало 115 агентів, 1422 рези-

¹ ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 35–39.

² Галузевий держархів МВС України. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 35. Арк. 47–50.

денти, 6912 інформаторів¹. У мірі вигнання агресорів відновлювали охорону державного кордону на ділянці Української РСР. З серпня 1944 р. почали діяти Інструкції Прикордонним військам (ПВ) НКВС СРСР щодо охорони прикордонної лінії з Польщею та Румунією². Для контррозвідального захисту прикордонників наказом НКВС СРСР від 25 серпня 1944 р. № 001045 сформували відділ контррозвідки НКВС СМЕРШ ПВ НКВС Прикарпатського округу³.

Слід підкреслити, що крім припинення розвідувально-підривної діяльності спецслужб противника, органи СМЕРШ вдавалися до активних контррозвідувальних заходів, зокрема самі розгортали розвідку за лінією фронту. Лише контррозвідники 4-го Українського фронту в 1943–1944 рр. вивели в тил противника 100 агентів. Як наслідок, у червні 1943 — червні 1944 рр. був виявлений 81 агент спецслужб ворога, закинутий у наш тил або підготовлений для цього, також знайшли 67 кадрових співробітників спецслужб агресорів, 34 агентів контррозвідувальних органів противника, 138 активних колаборантів. Деякі з агентів СМЕРШ узяли дієву участь у диверсійній роботі, ініціювали створення партизанських загонів. Поряд з цим було виявлено суттєві недоліки зафронтаної роботи по лінії СМЕРШ: відсутність належної координації роботи з органами контррозвідки НКДБ, недостатню підготовленість агентури до тривалого перебування в тилу, незадовільне використання баз партизанського руху (Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. 1985. Т. V, с. 547–549).

Працівники військової контррозвідки не тільки захищали Діючу армію й тил від підступів агресорів, але й нерідко самі брали участь у бойових діях. З початку війни і до березня 1944 р. загинуло 3725, зникло безвісти 3092 та було поранено 3520 співробітників особливих відділів НКВС та СМЕРШ (Устинов, И. Л. 1971, с. 62).

У роки війни значно зросла вага радіорозвідки та криптографічної служби. Функції радіоконтррозвідки покладалися на 5-е Управління НКВС СРСР та його службу радіоконтррозвідки (РКР), штат якої до 1943 р. зріс у 4 рази. Наказом НКВС СРСР від 17 листопада 1942 р. № 002532 затверджувалося «Положення про периферійні органи 5 Управління НКВС СРСР». Відповідно до нього, на 5-ті спецвідділи НКВС союзних республік та УНКВС покладалися:

– розвідка ефіру й радіоперехоплення зашифрованих матеріалів військ і спецслужб противника, іноземних дипломатичних та інших закладів;

¹ Галузевий держархів МВС України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 5–7; Ф. 45. Оп. 5. Спр. 35. Арк. 17–18.

² Галузевий держархів МВС України. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 39. Арк. 25–28.

³ Галузевий держархів МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 29.

- аналітичне розкриття кодів і шифрів, дешифрування «внутрішнього антирадянського листування»;
- забезпечення шифрувального зв'язку органів НКВС;
- контррозвідальний захист власних шифрувальних та режимно-секретних органів, агентурне спостереження за збереженням державної таємниці, таємного діловодства в державних установах.

Типова структура 5-х відділів мала включати відділення (групи): дешифрувальної роботи; шифрувальної справи; охорони державної таємниці; оформлення допуску до державної таємниці. На фронтах мали діяти польові відділи РКР, перші відділення яких мали вести радіоперехоплення по військах противника, другі — аналогічну роботу щодо спецслужб, поліцейних органів противника, а також стосовно іноземних представництв в СРСР. Затверджувалось і положення про окремі радіодивізіони та радіостанції Внутрішніх військ НКВС (які мали включати стаціонарний радіоцентр, радіовузол, три пересувні радіоцентри)¹. З квітня 1944 р. до Києва повернулася з евакуації й відновила там систематичну діяльність служба радіорозвідки і контррозвідки, основним завданням якої було перехопювати канали радіозв'язку спецслужб противника з їх агентурою².

Отже, створення окремого відомства військової контррозвідки (ГУКР СМЕРШ НКО СРСР) та його мережі від рівня фронтів до окремих частин, адаптація організаційно-функціональної побудови органів ВКР до стратегічних завдань із розгрому гітлерівського угруповання в Україні, дали змогу підвищити рівень захищеності військ та військового тилу від підступів противника, наблизити її до нової організації Діючої армії, а також надати підрозділам ВКР можливості вести власний наступальний розвідальний пошук та оперативні ігри зі спецслужбами ворога, вести слідчі дії й виявляти військових злочинців.

Позитивною новацією стало створення структур контррозвідального захисту оперативних та прикордонних військ. Велике значення для відвернення розвідальної діяльності противника в сучасній війні мало розгортання мережі підрозділів радіоконтррозвідки. Для посилення оперативно-службового потенціалу органів ВКР значущим було створення спеціалізованих навчальних закладів із підготовки офіцерів оперативного складу.

Одним із результативних наслідків оптимізації будови військової контррозвідки стало знешкодження залишених в Україні на осідок при відступі німецьких військ агентурних розвідально-диверсійних резидентур, що забезпечило глибокі тили та комунікації Діючої армії та її Українських фронтів, які з весни 1944 р. включилися в історичну місію з вигнання гітлерівських окупантів з Європи.

¹ Галузевий держархів МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 78–79.

² ГДА СБ України. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 46. Арк. 102.

Абрамов, В. 2005. *Смерш. Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха*. Москва: Яуза.

Бихов, В. Л. 1999. *Військова контррозвідка в діючій Радянській армії в Україні періоду 1941–1945 років*: автореферат дис. ... канд. істор. наук: спец. 21.00.04. Київ: НА СБУ.

Божко, О. І. 2001. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. *3 архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ*. № 2. С. 281–315.

Васильев, В. 1980. Из опыта контрразведывательного обеспечения особо важных объектов промышленности в годы Великой Отечественной войны. *Сборник КГБ СССР*. № 87. С. 92–98.

Воронин, Н. Ф. 1967. *Борьба органов госбезопасности с диверсионной деятельностью немецко-фашистской разведки на железнодорожном транспорте в годы Великой Отечественной войны*. Москва: РИО ВШ КГБ при СМ СССР.

Детинин, В. И. & Коровин, В. В. 1967. *Чекисты в годы Великой Отечественной войны*. Москва: ВШ КГБ при СМ СССР.

Душин, Н. 1985. Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны. *Сборник КГБ СССР*. № 106. С. 7–16.

Дяттерев, К. & Колпакиди, А. И. 2012. *Непобедимый СМЕРШ и его «волкодавы»*. Москва: ЭКСМО; Яуза.

Иванков, А. В. 1985. Из опыта работы чекистов Украины в период борьбы с немецко-фашистскими оккупантами. *Сборник Высших курсов КГБ СССР*. Киев. № 13. С. 14–23.

Кокурин, А. & Петров, Н. 1997. НКВД–НКГБ–Смерш: структура, функции, кадры. *Статья четвертая (1944–1945). Свободная мысль*. № 9. С. 82–106.

Коровин, В. В. 1980. *Органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Москва: РИО ВКШ КГБ СССР, 1980.

Коровин, В. В. 1985. Советская контрразведка в годы Великой Отечественной войны. *Труды ВКШ КГБ СССР*. № 35. С. 42–54.

Лісов, О. С. 2017. *Новітня вітчизняна історіографія діяльності розвідки та контррозвідки в Україні у 1917–1991 роках*. Автореферат дис. ... канд. істор. наук: спец. 20.02.22. Київ: НУОУ імені Івана Черняховського.

Никитченко, В. Ф. 1971. Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны. *Труды ВКШ КГБ при СМ СССР*. № 2. С. 66–82.

Советская военная контрразведка. Сборник документов. 1984. Москва: РИО ВКШ КГБ, 1984. Ч. 3.

Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. 1985. Москва: РИО КГБ СССР. Т. III.

Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. 1985. Москва: РИО КГБ СССР. Т. V.

Телицын, В. 2000. «СМЕРШ»: операции и исполнители. Смоленск.

Устинов, И. Л. 1971. Из истории борьбы советской военной контрразведки с немецко-фашистской разведкой во время войны. *Труды Высшей школы КГБ при СМ СССР*. № 2. С. 51–62.

Христофоров, В. 2013. *История страны в документах архивов ФСБ России: Сборник статей и материалов*. Москва: Главархив Москвы.

Цветков, А. И. & Петренко, П. Е. 1985. Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными формированиями противника в годы Великой Отечественной войны. *Труды ВКШ КГБ СССР*. № 34. С. 69–78.

Abramov, V. 2005. *Smersh. Sovetskaja voennaja kontrrazvedka protiv razvedki Tret'ego rejha* [Smersh. Soviet Military Counterintelligence against the Third Reich]. Moskva: Jauza. [in Russian]

Bykhov, V. L. 1999. *Viiskova kontrrozvidka v diiuchii Radianskii armii v Ukraini periodu 1941–1945 rokov* [Military Counterintelligence in Acting Soviet Army in Ukraine (1941–1945)] avtoreferat dys. ... kand. istor. nauk: spets. 21.00.04. Kyiv: NA SBU. [in Ukrainian]

Bozhko, O. I. 2001. Osoblyvi viddil' v systemi orhaniv derzhavnoi bezpeky 1918–1946 rr. [Special Departments in System of National Security Controls (1918–1946)] *Z arkhiviv VUCHK — HPU — NKVD — KHB*. № 2. S. 281–315. [in Ukrainian]

Vasil'ev, V. 1980. Iz opyta kontrrazvedyvatel'nogo obespechenija osobo vazhnyh ob'ektov promyshlennosti v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [From the Experience of Counterintelligence Procuring of Industrial Objects of Especial Importance during Great Patriotic War]. *Sbornik KGB SSSR*. № 87. S. 92–98. [in Russian]

Voronin, N. F. 1967. *Bor'ba organov gosbezopasnosti s diversionnoj dejatel'nost'ju nemecko-fashistskoj razvedki na zheleznodorozhnom transporte v gody Velikoj Otechestvennoj vojny* [Struggle of National Security Controls against Organized Sabotage of German-Fascist Intelligence on the Railway Transport during Great Patriotic War]. Moskva: RIO VSh KGB pri SM SSSR. [in Russian]

Detinin, V. I. & Korovin, V. V. 1967. *Chekisty v gody Velikoj Otechestvennoj vojny* [Chekists during Great Patriotic War]. Moskva: VSh KGB pri SM SSSR. [in Russian]

Dushin, N. 1985. Sovetskaja voennaja kontrrazvedka v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [Soviet Military Counterintelligence during Great Patriotic War]. *Sbornik KGB SSSR*. № 106. S. 7–16. [in Russian]

Djagterev, K. & Kolpakidi, A. I. 2012. *Nepobedimyj SMERSH i ego «volkodavy»* [Invincible Smersh and Its «Wolfhounds»]. Moskva: JeKSMO; Jauza. [in Russian]

Ivankov, A. V. 1985. Iz opyta raboty chekistov Ukrainy v period bor'by s nemecko-fashistskimi okupantami [From the Experience of chekists from Ukraine in the Period of Struggle against German-Fascist Occupiers]. *Sbornik Vysshih kursov KGB SSSR*. Kiev. № 13. S. 14–23. [in Russian]

Kokurin, A. & Petrov, N. 1997. NKVD-NKGB-Smersh: struktura, funkcii, kadry. Stat'ja chetvertaja (1944–1945) [NKVD-NKGB-Smersh: Structure, Functions, Personnel. Article 4 (1944–1945)]. *Svobodnaja mysl'*. № 9. S. 82–106. [in Russian]

Korovin, V. V. 1980. *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.* [National Security Controls during Great Patriotic War of 1941–1945]. Moskva: RIO VKSh KGB SSSR, 1980. [in Russian]

Korovin, V. V. 1985. Sovetskaja kontrrazvedka v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [Soviet Military Counterintelligence during Great Patriotic War]. *Trudy VKSh KGB SSSR*. № 35. S. 42–54. [in Russian]

Lisov, O. S. 2017. *Novitnia vitchyzniana istoriohrafia diialnosti rozvidky ta kontrrozvidky v Ukraini u 1917–1991 rokakh* [Contemporary Domestic Historiography of the Intelligence and Counterintelligence of Ukraine in 1917–1991]. Avtoreferat dys. ... kand. istor. nauk: spets. 20.02.22. Kyiv: NUOU imeni Ivana Cherniakhovskoho. [in Ukrainian]

Nikitichenko, V. F. 1971. Chekisty Ukrainy v period Velikoj Otechestvennoj vojny [Chekists of Ukraine during Great Patriotic War]. *Trudy VKSh KGB pri SM SSSR*. № 2. S. 66–82. [in Russian]

Sovetskaja voennaja kontrrazvedka [Soviet Military Counterintelligence]. *Sbornik dokumentov*. 1984. Moskva: RIO VKSh KGB, 1984. Ch. 3. [in Russian]

Sovetskie organy gosudarstvennoj bezopasnosti v Velikoj Otechestvennoj vojne [Soviet National Security Controls during Great Patriotic War]. Sbornik dokumentov i materialov. 1985. Moskva: RIO KGB SSSR. T. III. [in Russian]

Sovetskie organy gosudarstvennoj bezopasnosti v Velikoj Otechestvennoj vojne [Soviet National Security Controls during Great Patriotic War]. Sbornik dokumentov i materialov. 1985. Moskva: RIO KGB SSSR. T. V. [in Russian]

Telicyu, V. 2000. «SMERSH»: operacii i ispolniteli [SMERSH: Operations and Executors]. Smolensk. Ustinov, I. L. 1971. Iz istorii bor'by sovetskoj voennoj kontrrazvedki s nemecko-fashistskoj razvedkoj vo vremja vojny [On the History of Struggle of Soviet Military Counterintelligence against German-Fascist Intelligence during the War]. *Trudy Vysshej shkoly KGB pri SM SSSR*. № 2. S. 51–62. [in Russian]

Hristoforov, V. 2013. *Istorija strany v dokumentah arhivov FSB Rossii* [History of State in Documents of the Archives of FSS of Russia]: Sbornik statej i materialov. Moskva: Glavrhiv Moskvy. [in Russian]

Cvetkov, A. I. & Petrenko, P. E. 1985. Bor'ba sovetskoj kontrrazvedki s diversionno-razvedyvatel'nymi formirovanijami protivnika v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [Struggle of Soviet Military Counterintelligence against Enemy Diversionary-Intelligence Organizations during Great Patriotic War]. *Trudy VKSh KGB SSSR*. № 34. S. 69–78. [in Russian]

УДК 633.522:001.8:94(439)«1970/1980»
DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176391

С. М. Базиль

*Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка*

В. М. Крижанівський

*Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка*

S. Basil

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

V. Krizhanivsky

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

**СПІВПРАЦЯ ВЧЕНИХ ВСЕСОЮЗНОГО НАУКОВО-
ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ЛУБ'ЯНИХ КУЛЬТУР
ІЗ НАУКОВЦЯМИ УГОРСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1970–1980-Х РР.**

*The Collaboration Between the All-Union Research Institute
of Fiber Crops and Scientists from Hungarian People's Republic
During Late 1970's and 1980's.*

*У статті вперше розкривається і аналізується міжнародна співпраця
вчених Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур і угор-*